

Ա. Ենցեալ մարտ ամսոյն 11ին առաւօտեան 6 : 25 մեռաւ Կանտու, իննըսունեմէկ տարուան հասակին, Միլանու Մորիգի փողոցին մէջ ունեցած տանը վայրայարկին վրայ փոքրիկ սենեկի մը մէջ, ուր այնչափ տարիններէ ի վեր կը բնակէր :

Ժողովրդային՝ բայց լոմբարդական հին ընտանեաց սերունդ, ծնաւ Ազգաբնոյն Կանտու վրայի Բրիանտա ականին Բրիվիոյ գեղաբազալը, 1804ին, գեկտեմբերի հինգերորդ օրը : Տասը եղբայրց մէջ անգրանիկն էր Կանտու, և Միլանու սրբոյն Ազգասանդրի կոչուած կրթարանն ընդունուեցաւ յուսումն : Ուսուցիչքն մէկէն նկատեցին վրան կարգէ դուրս միտք և յաջողութիւն, ուստի և իրեն տըրուած վկայագիր թղթոց մէջ՝ « Քաղցրը յոյս մը գեղեցիկ դպրութեանց և կրօնից » կը կոչէին ղինքը. և երբ քիչ տարի յառաջ՝ դիւանաց փոխնորու մէջէն հանելով այս թուղթը՝ հանդիսական թափորով իրեն կ'ընծայէին, իր հանճարոյն վրայ զարմացողաց հաճութեան և գոհութեան հաւասար էր՝ ծերունի մատենագրին ուրախութիւնը :

Կրթարանին ուսմանց ընթացքն աւարտելով՝ տասնութեթն տարեկան ուսուցիչ կարգուեցաւ ի Սոնդրիոյ, և ուր մնաց մինչև ի 1827 : Հօրը վախճանելէն ետքը՝ յարատուութեամբ և սիրով որ կենացը մեծագոյն փառքը կը կազմեն, բայց մաթիւ եղբարց ապրուստին և դաստիարակութեան խնամքն վրան

առաւ, դասախօսութիւն ընելով և արագ և անխոնջ գրչաւը՝ որ չունի հաւասարը իտալիոյ մէջ, կրցաւ բաւական գումար մը շահիլ, և անով պահպանել ընտանիքը, ուր մայրն՝ հազիւ կրնար օրուան ոգեպահիկը հայթհայթել :

1828 Ազգիւր հրատարակեց՝ որ միջնագրեան վիպասանութիւն մ'էր՝ Գրոսսիի՝ այն ատենուան հաճոյ ոճովը : Երիտասարդ քերթողը այն գրուածովը կասկածելի երեցաւ աւատրիական կառավարութեան, որ խմբագրի կ'իշխէր. և այս կասկածն աւելի եղաւ երբ կոմոյ քաղաքին և քեմիկ պատմութիւնը շարագրեց իտալացի սրտով ու գրչով. ուստի և իր հակառակորդը և նախանձորդը կ'ըսէին համարձակ թէ « Կանտու » փառաց ճամբուն մէջ քայլ մը յառաջած առանձնի անդին երկու քայլ կ'ընէ դէպ ի կախողան » : Կոմոյի պատմութիւնն հեղինակին ընտրեալագոյն երկասիրութիւններէն է, և իր համբաւոյն հաստատուն պարծանաց մին :

Գրականական օրագրութեամբ ալ զբաղեցաւ, ու զանազան հանդիսից մէջ ուսումնասիրութիւններ ունի Շատորիանի, Հիւգոյի, Բայրոնի վերայ : Երոց առաջնոյն գրուածք՝ մասնաւոր կերպով ազգած են, իրեն նման աշխարհիկ՝ բայց զօրաւոր պաշտպան հանդիսանալով քրիստոսական կրօնից և բարեբար հոգակելով զայն ազգաց և ժողովրդոց. ուղեց ջուցընել թէ « անոր կազմակերպութիւնը՝

բազմութեան սրտին մէջ տոպալորելով հպատակութեան ոգին, պատճառ է մեծագոյն հնարաւոր բարեբաւոտութեան. այնպիսի երջանկութեան մը, կ'ըսէր, որ ոչ բռնութեան կը հպատակեցընէ՝ այլ համողիչ բարոյականի քաղցր իշխանութեան »:

Օր մը երբ կը դասախօսէր սրբոյն Աղեքսանդրի վարժոցին մէջ, յանկարծակի ոստիկանութեան պաշտօնեայն երևնալով՝ դասարանէն դուրս կանչեց զինքը: Կանտու ելաւ, և զինուորք բռնելով սրբոյն Մարգարիտայի բանտը տարին, ուր ոչ գիրք, ոչ գրիչ և ոչալ կաղամարտուեցաւ. սակայն ինքը յաջողեցաւ գրել ատաճակակրկիտով ու կանթեղի ծուխով հինուսին թղթոց վրայ, և հոն շարագրեց սրբազան երգեր և ընծայեց՝ Լուգուիկ եղբօրը, և Պոռաւտէրյա վիպասանութեան նախա գիծը, յայսօր Խաորժով և սիրով կարգադրեալ գրքին:

Քանտելու տարած ատեննին՝ կառավարութիւնը գրաւեր էր իր բոլոր գրութեանն. անոնց մէջ գտնուեցաւ ինքնագիր կտակը որով հեղինակը գուշակելով մերձաւոր բռնական մահը, մանաւանդ թէ տարին ալ որոշելով, փափաք կը ցուցընէր որ հետեւալ արձանագիրը գրուի գերեզմանին վրայ թէ « Կեսար Կանտու գրեց Կոմիյի պատմութիւն, սիրեց զիտալիա, լուսագունի մը ակնկալութեամբ ապրելով. ու 1831ին՝ քսանըկեց տաւրուան հասակին մեռնելով. ապագային յանձնեց այդ յոյսը »:

Բարեբաղդաբար՝ տասը ամիս բանտարկութենէ ետքը ազատ թողուեցաւ, արգելով որ այնուհետեւ հասարակային ուսուցչութիւն չկարենայ ընել: Բայց կարող չեղան վերցընել մոտաւորական ոյժը, զոր մէկէն ի գործ դրաւ ընդարձակ երկասիրութեան մը գաղափարով: 89ին ասանկ կը պատմէր բարեկամի մը թէ ինչպէս ձեռք գարկած է Ընդհանուր պատմութիւնը

մը գրել, զոր առջի բերան՝ թէ հեղինակն և թէ հրատարակիչ՝ Պատմական համայնագիտութիւնը ուզեր էին կոչել:

« Յովսէփ Պոմբա գրականաւոր, կ'ըսէ, ֆիդէլիտետի պաշարումն գրքին օրինակները ցրուած ըլլալուն, ձեռնակապօք Աղեքսանդրիոյ բերդը բանտած էին: Հոն այլ և այլ գրոց հրատարակութեան գաղափարն ունեցաւ. ի մէջ այլոց՝ պատմական համայնագիտակի մը. զոր գործադրելու համար՝ կ'ուզէր թարգմանել տալ անգլիացի բանասիրաց երկը, ու եկած էր ի Միլան՝ գործոյն գլուխ կեցող մը գտնելու համար: Շատերուն առաջարկելով, պայմանաց վրայ չկրցան համաձայնիլ, ու երբ ոմանք ըսին թէ Կանտուն ալ կայ որուն հետ կրնաս խօսիլ, երկրորդ օրը Պոմբա եկաւ ի Բրիլիոյ՝ մինչ խոտերու վրայ ընկող մանած կը դիտէի իմ լիճս: Հաւանութիւն չտուի թարգմանութեան խեղճ մտածութեանը, և անգլիականին ըստ ազգաց բաժանման դասակարգութեան. իմ մէկ ուսումնասիրութիւնս Ընդհանուր պատմութեան ցոյց տուի, յորում մարդկութիւնը կը նկատուի մի անձն՝ որ կ'ապրի շարունակաբար յառաջխաղացութեամբ: Հաճեցաւ, քանի մը պայմաններն գրի վրայ առինք, որ յիշաւ խեղճ էին հեղինակին համար, բայց յետոյ նըպաստաւորք՝ կրկին և կրկին տպագրութեանց պատճառաւ »:

Այն արեւի խաղացի բանասէրք և գրագէտք՝ անհատաւոր կարծեցին որ մէկ անձ մը կարող ըլլայ այդ հսկայական գործը ի գլուխ հանել. գտնուեցան ալ ոմանք՝ որ քմծիծաղով մը խնտացին արհամարհանօք, բայց թէ հեղինակին և թէ հրատարակողին ենթադրեալ յանդգնութիւնը՝ ամենամեծ յաջողութեամբ պատկուեցաւ. Ընդհանուր պատմութիւնը փնտուեցաւ, կարգացուեցաւ. քննա-

դատուեցաւ ու այլեւայլ լեզուաց
թարգմանուեցաւ: Տարագէպ է են-
թադրելը՝ թէ վրիպմունք եւ թերու-
թիւնք չգտնուին այդպիսի զանազա-
նեալ եւ ընդարձակ երկի մը մէջ: Այդ
տեսակ գրութիւնք կամաց կամաց եւ
ժամանակաւ կը կատարելագործուին:
ինքն կանտու՝ վերջերը քաջութիւն
ունեցաւ՝ չէ թէ վեցերորդ եւ եօթնե-
րորդ անգամ աչքէ անցընելով սրբ-
բագրելու իր աշխատանքը, այլ եւ
քանի մը մատուցը բոլորովին նորանց
շարագրելու: Ըսողներ եղան թէ հը-
նախօթական՝ ինչպէս նաեւ գեղարուես-
տական մասը, Ռոտտփերգոյ Միւլլէ-
րի, Շլէգէլի, Շամպոլլիոնի գրուածոց
ստպատակութիւնք եւ աւարառութիւնք
են: Բայց ինչ ալ ըլլայ՝ իր ամենայն
թերութեամբն ալ, այդ երկասիրու-
թիւն կը մնայ հակայական չէնք մը՝
զոր աչք միշտ զարմանքով եւ հիաց-
մամբ պիտի նկատեն: « Գիտեմ որ
հարաւային Ամերիկոյ մէջ ամենուն
բերանն է կեսար կանտուի անունը »
կ'ըսէր իրեն ժպտելով Բրազիլիոյ
Դոն Պեդրոյ բարի կայսրը, որ ինչ-
պէս Մանծոնիի՝ ասանկ ալ խալիան
պատմագրիս բարեկամ կը կոչէր զինքն:
Ընդհանուր պատմութիւն հրատա-
րակուեցաւ 1838ին. այդ մեծ գե-
տէն՝ հետզհետէ ուրիշ ճիւղեր երե-
ւեցան: Ինչպէս Հարիւր տարուան
պատմութիւնը (1750—1850), որ 1851
ին հրատարակուելով, ու ետեւէ ետեւ
չորս անգամ տպագրուելով, գաղղիա-
կան թարգմանութիւն մ'ալ ունեցաւ:
Հերետիկոսք յիտայիա, իրեք հատոր:
Պատմութիւն ժողովրդեան վրաս ժո-
ղովրդեան կոյուած ընտիր եւ օգտա-
կար երկասիրութիւնը, եւ ուրիշ մանր
գրուածքներ՝ յորոց ոմանք հայերէնի
ալ փոխագրուած ու տպագրուած են:
Մեռաւ նա լի ամբ, գործերով եւ
փառք: Գրուածոց ոմանց պատաւ,
աւա կրած հակակրութիւններն, որ
ծերակուտին ժողովոյ դռները փա-

կեցին, պէտք է լռեն իր դագա-
ղին գիմացը: մահը արժան է որ
փակէ անաչառ կարծուած դատաւոր-
ներու քերանը՝ որ չեն գիտեր ներել
այն մեծ հանճարոյն որ գիտցաւ սի-
րել եւ գործել յարատեւութեամբ (per-
severando, որ իր յատուկ նշանաբանն
էր), գիտելով միշտ հայրենեացը ճշշ-
մարիտ եւ իրական օգուտները:

Առ այժմ՝ իտալական մեծահանճար
պատմագրին յիշատակը կերպով մը
անջինջ գրոյմելու համար մեր ընթեր-
ցողաց սրտին մէջ, կը դնենք հոս իւր
Ս. Խաչին վրայ գրած գեղեցիկ ու
տանաւորը, որ 1879ին Հռովմայ Ար-
կադեայ ակադեմիոյ մէջ կարդաց ա-
ւագ ուրբաթ օրն, յորում կը տես-
նուի թէ կրօնական գերագոյն ոգին,
եւ թէ բանաստեղծական հանճար:

Ի Ս. ԽԱՉ

Մոլեալ է կուտ հեթանոսք
Ի վատըւէրս եւ յոխորտ,
Կոյր է կայտիս իսրայէլ
Աղրնկալեաց սէգ եւ խրիստ,
Լըսն բարբառ յանկարծոյն
Որ տայ հրաւէր աշխարհի
Մատչել խաչին ի պաշտօն:
Որ է բարձանց Գողգոթայ
Անուրս յայտնէ լաւութիւնս,
Չհաւատ լրոխ՝ պատուադիր,
Չհամբերութիւն՝ ըզբանին
Չընաշխարհիկ լըտութիւն:
Յաճութիւն սուրբ, գերազանց
Արդարութիւն թողութեանց:
Թուեցաւ զայթուլն Հրէին,
Հեթանոսին խօթութիւն:
Վեհ խորհրդոյն խելամուտ
Ի բըր գըտցի մահացուն,
Թէ հեղաւ ոչ ի նրմայն
Իմաստութիւնն անապակ
Անխառն՝ հոգոյ, լաւութեան:
Փայտն այն քաղցրիկ սիրային
Սըրսեալ յարին սըրբազան,
Բողոքէ նախ մարտիրոսս
Ի յարտառու համակամ:
Ի թաղարտից անհամբոյր
Վերանայ շողս արձակեալ
Ի սուրբ սեղան խընկալոյր:

Չանխուլ ազգաց և ազանց
Կանգնի՛ ի շիրխն միտախոհ:
Չօգին ծրնեալ ժողովուրդք
Իւրոյ դրօշուն ի ներքոյ:
Յայտնէ՞ ծով ալլ ևս ափունս,
Իւր պարկեշտիկն սեղան
Նոցուն պըճնի՛ դահամունս:

Ձեռն այն ինչ յայն կարկառեալ,
Խըզին շըզթաք ծառայից:
Թըւէ զարտօսըր թաքուն,
Սըրբէ զվըտացըն թախիծ:
Եւ օրհնելով զթագաւոր
Գոչէ. Դու հո՛ղ ես հանգոյն
Ուր տայ սոցիւղ համայր:

Խաղաղութիւն, ազգ ոսոխք,
Խաղաղութիւն, զբարոցք վէս:
Մի սիրտ ըզրնաւս յայն նըշան
Եղբարս Աստուած կամի գմեղ:
Ըսքանչելիքն այն սիրոյ՝
Խաղաղութիւն ըղձակաթ
Աւետէ մտաց և հոգւոյ:

Ընդ հաշտ երկինս և նո՛ գմարդիկ
Յաւերժական գրաւ գաշանց:
Մարդն Աստուած իսկ քե ըզսեամս
Զպարտեալ դժոխոցըն մանրեաց:
Քե և զահոյս իւր թոխս ա՛ռ,
Քե և յաւուր իւր վրիժուց
Տեսից ըզնա լուսավառ:

Դու զգողգոյուն օրհնես ծեր,
Զխանձարրապատըն մանուկ:
Դու զառաքաստ և զդազաղս,
Օրհնես ըզխնդ և ըզսուգ:
Որբն և այրին՝ թէ աշխարհ
Ճըղճիմ ժըխտէ խուն մի հաց
Առ քեզ ունին զա՛լ կարկառ:
Զքեզ ի մըրրկաց մոլեգին
Պըրծեալ նաւազըն տընկէ:
Քե ընդ ալպեանս անմատոյց
Գնայ թափառիկըն նըծգեհ:

Ի ծուփս ի շուշտ խորհըրդոց
Առ քեզ արդարըն կարդայ:
Դիւրես զամօթ կապելոց:

Տես, զաշխաւորք ապիրատք
Ի մարտ կամ դրուժ յանդորրու
Խըւեն զըզուեն զայր արդար,
Լէր իւր սփոփիչ՝ խնամարկու:
Սերտեա՛ գիտնարհ լաւութիւն:
Յածո՛ զժպիրհ զայրացուկս
Ի Յխուսին սուրբ արիւն:

Զարքայութիւնըդ հեզիկ
Զըգես նո՛ հիւսիս և հարաւ:
Հընդիկն, Հրէայն և Ոգրիս,
Քոյով կոչեալ նըշանաւ:
Յազատութիւն հըրուական,
Ի սուրբ համայր և ի սէր
Ընդ մեզ զուգին միարան:

Եւ յորժամ ես ի մահինս
Հուսկ և վերջին հանգըստենս
Սնկեալ դնիցիմ, թալացեալ
Մագկոխնչ և գո՛գ անկենդան,
Եւ նեղիցէ խոկ դըժնեայ՝
Աստի աշխարհ խուսափուկ
Անտի աշխարհ մըշտակայ:

Յորժամ զիս յոյս և մարդիկ
Թողուցուն մէն առաչող,
Ըզքեւ ի կուրծս իմ հնծունչ
Փարեւ, ո՛վ խաչ, տայր ինձ ոք:
Յոյր ի քեզ սուրբ կըրեաց յուշ,
Լիահաւատ տա՛ր զիս, հան
Յարփի կենաց քաղցրանուշ:

Ապա կանգուն յիմ դամբան
Ուր հանգիցէ իմ նըշխար,
Խաղաղութիւն տուր, սփոփանս
Ոյց յիս դիցեն կոծ աշխար:
Եւ ընդ ուղղորդն ընդ ուղին
Տարեալ զնոսա ի քոյդ նիշ,
Ըզմեզ յօդեա՛ ի յերկին: